

Јованка Ј. Радић

Институт за српски језик САНУ

Тројство као унапред задат модел организације језика

Сажетак: У раду се најпре даје кратак осврт на две важне поставке Сосировог структурализма, односно, проблематизују се ставови да (1) структура подразумева владавину негативних вредности и (2) да језиком владају бинарни опозити, тј. да двојства чине основ организације језика. Потом се, на примерима из српског језика, разрађује стара и често изнова постављана теза о доминацији трочланих структура у организацији свега у универзуму, укључујући и организацију људског језика (и свести).

Кључне речи: структура, структурни модели, двојства / бинарна опозиција, тројства, противуречни опозити, неутралност, примери трочланих структура.

Структурализам и двојство

1.0. Пре него пређемо на разраду хипотезе истакнуте у наслову рада¹, осврнућемо се укратко на појам *структура* и на два за нашу тему врло важна аспекта Сосировог (1977, 2004) структурализма.

1.1. Први подразумева општенаучни и „*revolucionarni aspekt*“ Сосировог учења о језику, под чим се првенствено подразумева „*insistiranje na primarnosti odnosa i sistema odnosa*“ (Kaler 1980: 140). Према оцени Е. Касирера, значај Сосирове методолошке поставке садржан је у томе што она „*predstavlja izuzetno jasan izraz formalnih strategija kojima se čitav niz disciplina, od fizike do slikarstva, preobrazio krajem XIX i početkom XX veka i postao moderan*“ (према Исто). Процењујући да „*u čitavoj istoriji nauke možda nema fascinantnijeg poglavlja*“ од овог успона лингвистике, ширину утицаја Сосировог метода Касирер пореди са „*Galilejevom naukom koja je u XVII veku izmenila čitavu našu koncesiju fizičkog sveta*“ (према Исто: 139). За главну новину коју је донело учење Ф. Сосира узима се, дакле, то што је он, јасније него било ко други пре њега, формулисао схватање да ентитете сличне језичким не треба посматрати као нешто што самостално постоји, већ да се они могу и морају разумевати само на основу тога како су испреплетани са осталим деловима система коме припадају. Та испреплетаност подразумева да су функције и значења лингвистичких јединица зависни од других јединица у систему, те да оне немају „*nikada realnost u sebi, niti odvojeno od drugih predmeta koje posmatramo*“ (Sosir 2004: 62), због чега термин вредност у Сосировој теорији обухвата оба истакнута лингвистичка термина. Тиме се, у неком смислу, уједно бришу и границе које граматографија поставља међу језичким нивоима (в. Sosir 2004: 186–187).

Бројне су Сосирове белешке које сведоче о личној истраживачкој потреби да стално изнова, увек са акцентом на неком новом аспекту, преиспитује истинитост тих својих увида:

¹ Прилог је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта 178030, који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

„Nijedan znak nije ograničen sumom pozitivnih ideja koje u istom trenutku sadrži u sebi; on je samo negativno ograničen istovremenim prisustvom drugih znakova, i uzaludno je, dakle, tražiti za ukupnim značenjem jedne reči“ (Исто: 75); „Језички ентитети немају никакав супстрат. Они се одликују тиме што им разлике омогућају да постоје, па и сама замена *one* [оно?] не означава ништа друго до једну разлику“ (Исто: 252); „У другим подручјима, ако се не вaram, може се говорити о претпостављеним различитим предметима [...] као о стварима или позитивним ентитетима [...]; изгледа да је наука о језику постављена друкчије, јер предмети које има пред собом немају никада реалност *u sebi*, нито *odvojeno* од других предмета које посматрамо; немају апсолутно никакав *substratum* у своме постојању ван *svoje različitosti* или у разликама сваке врсте које свест доводи у везу са основном разликом (али њихова реципрочна разлика даје егзистенцију свакој од њих), а да се нигде не изађе из те у основи и заувек негативне датости о RAZLICI двају термина, а не о припадности једном термину“ (Исто: 62), и сл.

1.2. При крају последње белешке сусрећемо се и са успутном формулацијом друге за нас важне компоненте Сосировог структурализма: у питању је његово виђење начина структурања језика и природе типичне језичке структуре, тј. начина на који опстојавају и успостављају се разлике (и *вредности*) у језику. Према његовом виђењу, језички ентитети махом живе као двојства, при чему та двојства, као основни облик језичке структуре, почивају на разлици између два „негативна“, дакле, у једном смислу два иста „термина“ (језичке јединице). Он инсистира на „*zaувек negativnoj datosti o RAZLICI двају термина*“, тј. на уверењу да у језику нема ничег што би се могло издвојити као позитивни (или одређени) сегмент или ентитет, већ се све разлике граде у односима „негативних“ (или неодређених) ентитета. Ипак, увиђајући нужност постојања „позитивних“ (или одређених) ентитета у организацији сваког система, Сосир је та своја виђења структурне основе језика као предмета лингвистичких проучавања (мање и као предмета по себи) увек изнова проблематизовао:

„Nigde se ne može utvrditi teren sa koga polaze definicije: čas su sakupljeni neki znakovi u ime neke ideje (uz pretpostavku, dakle, da znak nije određen), čas je uzet suprotno, kao da je on određena stvar“ (Исто: 48).

Овакве и њима сличне белешке (в. нпр. на стр. 33)² представљају речит одраз логичке нужности да без мере за вредност нема ни вредности, а тиме и нужности да мера буде одређена (да буде „ово“ или „оно“), тј. да подразумева неку утврђену („позитивну“) вредност која би била основ за потоње постављање разлика.³ Наиме, немогуће је да два знака, од којих се оба препознају као „негативне вредности“, буду израз неке разлике, јер је нужно да свака разлика подразумева однос најмање два у нечему неједнака сегмента, тј. да један од њих буде „мера“ или „нормални случај“ (Vítgenštajn 1969: 93, т. 141) према коме се утврђују разлике.⁴ Чак се и у идеалним поделама типа Θ (круг подељен на две једнаке половине), какве језик обично не пра-

² Свакако да је свест о тамним местима у сопственој теорији језика спречавала Сосира да ту теорију за живота представи широкој јавности (в. Sosir 2004: Predgovor priređivača, 5–11).

³ Такви и њима слични нерешени проблеми у Курсу (Sosir 1977) су „*sistematski zaobilazeni*“ (Sosir 2004: Predgovor priređivača, 8). То је допринело да постсосировска лингвистика, која је његово општелингвистичко учење дуго времена знала само посредством тих обједињених и редигованих студенских белешки (својеврсна реконструкција теорије), учење о „двојству“ (за које се усталио интернационални термин *динарна ойозиција*) представљено у Курсу узме као факат, те да га, углавном, даље не преиспитује. Према нашем разумевању, од многих поклоника и следбеника Сосировог учења само би се за холандског лингвисту Вига Брендала могло рећи да је у пуном смислу наставио рад на Сосировој теорији, тј. наставио трагање за „позитивним вредностима“ у језику, а тиме и за решењем проблема структурне основе језика (в. т. 2.2).

⁴ Вероватно ја да би се у овој логичкој нужности могао тражити и изворни смисао Протагорине тврдње да је човек „мера свих ствари, бивствујућих да јесу, оних небивствујућих да нису“.

ви, разлике међу деловима морају изразити као однос **позитивно** | негативно (или одређено | неодређено), као *горња* њоловина | *доња* њоловина (или „*два*“ / *једна* њоловина | „*она*“ | *друга* њоловина): ово ‘горње’, које репрезентује положај „нормално“ постављеног дела, наша свест узима као позитивну, а ‘доње’ као негативну вредност.

1.3. Та празнина у теорији, тј. изостанак јасног увида у облике језичких структура и у начин структурирања језика, утицала је на то да представа о *језичкој структури* у лингвистици остане тек на нивоу слутње, те да и *структуриализам* као методолошка поставка оствари већи утицај у развоју других хуманистичких наука него у лингвистици. Тиме се, свакако, да објаснити и то што постсосировски развој лингвистике карактерише мноштво различитих школа и праваца, чије су сталне смене условиле да општеобразовни приступ језику до данас углавном остане заснован на традиционалним појмовима чије је слабости уверљиво образлагао управо Ф. Сосир.

Тројства (/ триплети / троугаони модели / тријадичне структуре)

2.1. У науци је много пута указивано на то да сама двојства не могу бити основ сазнања и језика. Указивање не примат тројних (а не двојних) структура као да представља основ већине новина које је у антици донело Аристотелово учење. Наиме, за разлику од његових претходника, који су на врх сазнајне лествице постављали двојства као „против-стављене ствари“, Аристотел је доследно и на многе начине образлагао логичку нужност да је свако двојство зависно од треће јединице са којом чини јединствену структуру. Судаћи према његовим доказима изнетим у Аналитикама и Метафизици, нужно је да свако јединство два „супрот-стављена“ дела (две „одредбе“) подразумева један „средњи“ као посредни део. У силогистичким структурама „првог“ и „другог“ облика (од којих први даје „савршен“, а други несавршен „закључак“) неутрална (/ „средња“ или „трећа“) одредба претходи датом двојству, док у структурама „трећег“ облика (из њих увек проистиче несавршени „закључци“) неутрални члан следи за двојством (в. дефиниције силогистичких облика у *Anal.I*: 25b30–45, 26b35–27a, 28a10–16). Са овим је повезано и Аристотелово доказивање да су, по природи људског сазнања, примарни „закључци“ (примарне силогистичке структуре) „*sastavljeni od tri člana a polaze od jednog srednjeg* [ист. Ј.Р.]“ (*Met.* 1988: 1014б, 1–5), тј. полазе од једног неутралног на разлику између делова који чине двојство (исп. нап. 8 уз исто место у *Met.* 2007). Управо се тако могу разумети и Аристотелови аргументи помоћу којих је оповргавао Платоново „неписано учење“ да примат у свету и сазнању света има „двојка“, тј. „неодређено двојство“ (в. Шијаковић 2011: 195–199).⁵ И поједини савремени преводиоци и тумачи Аристотела указује на то да би се учење о три облика силогизма (које логичари традиционално тумаче као трочлане логичке структуре) најбоље дало протумачи са лингвистичког аспекта: као трочлане језичко-логичке структуре које омогућавају разумевање законитости развоја „значења“ или вредности у језику (в. *Anal.*: 535, говорор С. Благојевића насловљен са „*Imperija silogizma*“).

⁵ За нас је посебно занимљиво то што у закључку свога осврта Б. Шијаковић (2011: 199) доноси један пример који би се могло прочитати као структурно јединство (модел примарне структуре) „двојства“ и „Једног“, тј. као трочлана структура: исп. „Платоново ступњевито структурисање дивствовања и сазнања има свој аналоган у формама језичке исказивости: *књижевни дијалог — усмена предавања — неизрецивости*“ [подвукла Ј.Р.], с тим што би однос опозита (супротстављено двојство) ваљало назначити усправном (а не положеном) цртом (*књижевни дијалог | усмена предавања — неизрецивости*). Указујемо и на запажање да се у Платоновом неписаном учењу о начелима полази од тога да је целокупна стварност (и целокупно знање о стварности) „хијерархијски структурирана тако да је коначно сводива на два супротстављена начела“ (Исто: 197).

2.2. На доминацију трочланих структура у људском уму и језику неретко је указивано и у савременој науци. Издвајамо Чарлса Сандерса Перса, који је експлицитно, рекло би се и независно од античких увида, указао на нужност доминације тријадичних структура у људском уму;⁶ потом Вига Брендала, „финог и дубоког посматрача језика“ (Белић 1959: 433) који је, надовезујући се на Сосира и следећи „Аристотелова логичка правила“ (Исто: 434; по свему суседећи, у виду се имала теорија силогизма), указао на *a priori* утврђен рачун помоћу кога се могу дефинисати сви типови „jezičkih kategorija s obzirom na tip odnosa participacije u kojem stoje njegove jedinice“ (према Dikro, Todorov 1987: 201); на универзалну тежњу језика да одрже или поврате „троугаоно“ (трочлано) организоване вокалске системе указивао је Трубецки (према Martine 1973: 95) итд.

2.3. На доминацију „тругаоних модела“ или трочланих структура у организацији свега у реалности указују и многи истраживачи у области савремених природних наука, где се бележе уверења да је тројство „закон универзума“, те да само такви (тројни) спојеви омогућавају бескрајно „transformisanje u oblike višeg stepena kompleksnosti“ (Клјакџић 1996: 47). Сматра се да је и законе организације људске свести (/језика) могуће разумети једино помоћу закона универзума, јер „put ka *logosu* *svesti* mora da prođe kroz opšti *logos živog* kao takvog, čiju materijalnu osnovu predstavlja jedinstvo hemijskog kôda (periodnog sistema hemijskih elemenata) i genetskog kôda“ (Ракочевић 1996: 215). На тријадичну структурну организацију многих феномена из домена српске културе у последње време у својим публикацијама истрајно указује и етнолог И. Тодоровић (2005: 200–215).

Тројства у структури српског језика

3.0. Покушаћу да помоћу српских језичких средстава образложим виђење да структурирање језика не подразумева примат двојних, већ тројних структура, а да централно (и полазно) место мора заузимати структура која почива на односу *огређено|неогређено* — неутрално. Низ је показатеља који говоре да само таква структурна форма омогућава бескрајно трансформисање из облика нижег у облике вишег степена сложености, а да притом међусобни однос јединица из основе, а тиме и делова читавог система, остане непромењен. Такав облик структуре понајбоље илуструје заменичка структура *ово* ‘ствар доступна примарним чулима’ (непосредно сазнање) | *оно* ‘ствар доступна секундарним чулима (или и задржана у памћењу)’ (посредно сазнање) — то ‘„ствар“ као предмет говора’ (неутрално на разлике између *ово* и *оно*) (о овој структури више у Радит 2012). Ова структура би се уједно могла посматрати и као „празна“ (чиста, архетипска) силогистичка форма (в. поговор преводиоца у *Anal.*: 555). Поред тога типа структуре, који, судећи по Аристотеловим анализама, познаје два различита облика, језиком (или свешћу) владају и структуре типа *мало* | *велико* — величина, које почивају на односу *иоизийивно* | *неиийивно* — неутрално, те структуре типа *учишељница* (обележено формално-гра-

⁶ Ч. С. Перс истиче да његов „pragmaticizam suštinski spada u trijadičnu klasu filozofskih učenja“ (Исто), а да се са Хегеловим апсолутним идеализмом (такође тријадичан систем) највише „razilazi u tome što odlučno poriče da je treća kategorija (koju Hegel degradira samo na stupanj mišljenja) dovoljna da stvori svet, pa čak i da je sama sebi dovoljna“ (Исто). Сам Перс је, међутим, у представљању тријадичних структура остајао на нивоу тврдњи, без икаквих пропратних илустрација својих увида, подвлачећи уз то да рачуна на разумевање „izuzetno inteligentnog čitaoca“ (Pers 1993: 212). За нас су важне и његове слутње да у основи језика (/ума) лежи систем јединица чија је организација упоредива са Менделеевевим периодним системом хемијских елемената, те да „u jednom pogledu vezivanja pojmova ispoljavaju značajnu sličnost sa hemijskim vezivanjima“, тј. да „nedeljivi pojmovi mogu biti dvovalentni ili trovalentni“ (Исто: 244)

матички и референцијално-семантички) | *учиџель* (необележено формално-граматички и референцијално-семантички) — учитељ (неутрално на разлику између ‘учитељица’ и ‘учитељ’), које подразумевају важан удео референције и однос који се може формулирати са *обележено* | *необележено* — неутрално. Важно је још једном указати на давне увиде да први структурни модел подразумева да неутрални („средњи“ / „трећи“) члан претходи датом двојству, док два последња модела подразумевају да неутрални члан структуре следи иза бинарних опозита (в. т. 2.1).

3.1. Владавина тројних структура у српском је језику лако уочљива већ и при сасвим површном увиду у његове подсистеме који се описују у граматицима, и то почев од фонетско-фонолошког (нпр. тројства типа: консонанти | сонанти — вокали; вокали предњег реда | задњег реда — неутрално *a*; експлозивни сугласници | фрикативни сугласници — африкате; звучни гласови | беззвучни гласови [консонанти] — гласови неутрални на разлику у звучности [сонанти]), преко морфолошког (нпр. тројно структуриран род, лице, компарација, некад и број, глаголски вид, тројна структурна основа глаголског времена) и синтаксичког (нпр. тројна структура основног типа реченице: субјекат | објекат — предикат), па све до оних језичко-логичких димензија о којима савремена лингвистика обично не води рачуна: категоријална (схеме типа *ко* | *шџа* — *који*), категоријално-елементарна (структуре типа *ово* | *оно* — *џо*, *она* | *он* — *оно*) и логичко-семантичка димензија, која подразумева успостављање веза и односа на истом или на различитим логичким нивоима, типа *жена* | *човек* — *деџе*, *оџац* | *мајка* — *деџе*, *син* | *оџац* — *свеџи дух*; *жена* | *човек* — *човек*, *девојка* | *жена* — *жена*, *учиџельница* | *учиџель* — *учиџель*; *мало* | *велико* — *величина*; *џева* | *не џева* — *џевање*, или сл.).

Следе примери структура којима ћемо илустровати вредносне разлике (системске одразе тих разлика) међу члановима једне граматичке структуре (именички род, т. 3.4), односно, примери којима ћемо илустровати могуће вредносне односе у структурама које се конституишу на једном (3.2, 3.3), или на више језичко-логичких нивоа (3.5).

3.2. *ко* | *шџа* — (*који*). По моделу основне језичке структуре, која по свему одговара облику „првог“ или „савршеног“ силогизма описаног у Аристотеловим *Аналиџикама*, организован је читав заменички систем у српском језику: структуре типа *ко* | *шџа* — *који*, *куда* | *џе* — *када*, *ово* | *оно* — *џо* и сл. Пошто представљање структуре подразумева утврђивање примарних вредности њених структурних делова, за пример ћемо узети категоријалну структуру (*схему*) *ко* | *шџа* — *који*, у којој се понајлакше препознаје организациони принцип тог основног структурног модела. Наиме, ако знамо да овим заменичким јединицама питамо за све што може бити предмет говора, не може бити друкчије до да оне на одређен начин деле све ентитете у реалности и људској свести. Све (логичка нужност структурних односа, савремено језичко осећање, граматичке карактеристике ових речи, и сл.) указује на то да се (1) део *ко* мора схватити као непосредни израз самознања које би се савременим језиком могло репрезентовати са ‘људско’ (род непосредно одређених, по себи познатих ентитета), да (2) делу *шџа* одговарати противуречни опозит ‘не-људско’ (неодређена област у коју спада ‘све што није људско’), (3) док део *који*... подразумева усмерење ка опојмљеним и именованим сферама и врстама предмета (нпр. *која*^{боја}, *који*^{капут}, *које*^{место}).⁷

⁷ Овом ћу приликом занемарити постојање категорије (заменице) *који*, чије је издвајање посведочено у историјској епоси развитка српског језика (о тој категорији и њој припадајућим елементарним јединицама в. Радић 2010³).

Све су прилике да би се разлика између *ко* и *шѣа* могла протумачити као те-мељ читаве језичке структуре, односно, као континуант првостављене разлике у свету исказане језиком. Наиме, лако је замисливо да су људи као разумна бића могли преко непосредно им знаних противуречних одредби 'људско' (*ко*) | 'не-људско' (*шѣа*) обухватити све што постоји и што се могло замислити. Између оног што би у стварности могло стати између таква два непосредно дата одређења нема никаквог јаза, јер они су једно (свако противуречје подразумева семантичко јединство, тј. једну семантичку јединицу) и стоје у јединству помоћу под-разумеване (прејезичке) приме која би се савременим језиком могла изразити са „све“ / „сви дискретни ентитети“ / „сва бића“⁸ или сл. Ово би могао бити противаргумент Хумболтовом схватању да се „put razgranavanja pojma ne može прећи“, јер да, „ako se postavljanjem kategorija pokuša doći do toga cilja, između najuže kategorije i toga pojma, koji je individualizovan rečju, ostaje nepremostiv jaz“ (Humbolt 1988: 155, исп. фус. 4). На страну то што „индивидуализација речју“ не подразумева нужно појам и репрезентацију (посредно, тј. ментално представљање), већ се може остварити и на непосредан начин: начин на који живе заменице и на који се реч користи у почецима онтогенезе.

Примарна вредност категорије *ко* трајно се одржава и у савременом језику препознаје по томе што се са *ко* пита за људско (*Ко се (ѣо) чује? — маѣи / неко геѣе / жене / радници...*), односно, пита се за идентитет свих јединки које се знају (властитим именом издвајају) као једно по себи (*Ко се (ѣо) чује? — Мара / Косѣа / Бели, али и Жућа, Шароња, Шаров*). Супротно овом, са *шѣа* се увек пита за „штаство“ (о томе у Радих 2011), тј. за природу, за име као одређење (*Шѣа је ѣо? — дрво / јабука / ѣрана..., Шѣа (ѣо) шушка? — лишће / миш / ѣѣица*), при чему се под *шѣа* подводе и сви (атрибутивно-)релативни појмови из домена 'људско' (*Шѣа (ѣи) је она — се-сѣира / ѣрофесор / ѣосланик / ѣлумица / колеѣица...*). Да *шѣа* као неодређена категорија увек подразумева и квалитет као својство види се, поред осталог, и по томе што поједини савремени јужнословенски говори (и језици) категорију *шѣа* на изражајном плану мешају (или доследно замењују) са *какво*, што је по пореклу неутрумска форма за квалитет као својство (за историјски преглед стања у бугарским говорима в. Харалампиев 1997, посебно стр. 157).

Савремени језик показује да гранање примарних структура типа *ко* 'људско' | *шѣа* 'не-људско' — \emptyset 'све (што јесте)'⁹ подразумева два потпуно различита тока: (1) један затворен, који обухвата изразе за непосредно указивање, тј. за непосредну и несталну (ситуативно условљену) деоду дате категоријалне области (^{ко}*ја|он...—ѣи, шта ово|оно—ѣо*), и (2) други отворен, који чини основ појмовног мишљења и подразумева више или мање трајне (и више или мање савршене) деобе и представљање (репрезентацију) ентитета и односа. Покушају да једним примером представим могући пут гранања појмова, тј. развоја јединица које подразумевају репрезентацију.

3.3. Пођимо од савремене структуре *човек* | *живоѣиња — живо*, у којој одредба 'живо' заузима место неутралног или „средњег“ члана као оног који у пуном смислу посредује, тј. стоји у основи опозита *човек* и *живоѣиња*. Логично је претпоставити да је деоба области 'живо' (област издвојена као део неке раније структуре, вероватно *живо* (*диће*) 'активно' | *не-живо* (*диће*) 'инактивно' — \emptyset 'диће')⁹ на почетку под-

⁸ Оваквом улогом елемента *све* може се објаснити издвајање Парменидовога учења о начелима из круга осталих предсократоваца у Метафизици (в. *Мет.* 984b1): према Аристотеловим наводима, он је „Sve“ препознавао као „Једно“ и као начело свега (в. Исто: 25, исп. 1076a1).

⁹ Све су прилике да је придев *жив* (по пореклу „ie., balto-slav., sveslav., praslav.“, Skok: *živ*) примарно подразумевао 'живот као основ самоактивности', тј. услов видљиве физичке активности која се, судећи по

разумевала одређења која су се на вредносно-изражајном плану разликовала од данашњег пара *човек* | *животиња*. Наиме, место које јединица *човек* заузима у оквиру дате структуре даје нам за право да претпоставимо да је, на изражајном плану, примарна деоба подразумевала противуречне опозите и структуру **човек* | \emptyset 'не-човек' — *живо*, где је ово 'не-човек' остајало семантички неодређено ('не-човек' је 'све што није човек'), због чега је морало бити и необележено (неисказиво) на плану израза. Друкчије речено, неодређени опозит противуречног типа с почетка је на изражајном плану морао подразумевати изостанак јединствене (обједињујуће) ознаке за област 'не-човек' (тип *животиња*), што је, логично је претпоставити, подразумевало и изостанак именованја за врсте не-људских створења (тип *мачка*, *овца*, *зеца*).

3.3.1. До потпунијег разумевања односа између делова наведене структуре могло би се, изгледа, доћи посредством етимолошког приступа. Наиме, именица *човек* се једнодушно тумачи као специфично прасловенска сложеница, тј. двокоренска свесловенска реч која почива на најмање две идеје: *čelo-věkь* или **čьlo-věkь* (в. Фасмер: *человек*, Skok: *čovjek*, *čeljade*). Начин представљања ове сложенице (**čьlo-věkь*, **čelo-věkь*) указује на то да се сегмент *o* у њеној структури не препознаје као тзв. спојни вокал (чему би одговарало **čel-o-věkь*) већ као део који припада првој коренској морфемџи. По свему судећи, ово *-o* као специфично неутрумски завршетак има функцију да назначи несамосталност (у неком смислу неутралност) прве коренске морфеме, односно, да назначи да прва јединица не репрезентује самосталну идеју, већ идеју која модификује следећу, главну или „носећу“ идеју сложене речи. Како се у сложеницама овога типа помоћна идеја увек поставља на прво, а главна (носећа) на друго место (исп. *свѣтло-ѡлав*), то говори да је и идеја коју преноси корен *věkь* надређена идеји коју преноси корен *čel-*, због чега ћемо у анализу и кренути од *věkь*.

(а) Истраживачи су, углавном, сагласни у погледу етимологије тога сегмента: у њему се препознаје континуант свесловенског и прасловенског **věkь* (Фасмер: *человек*), које се повезује са идејом „*snaga, život*“ (Исто, в. Skok: *vijek*).¹⁰ Запажа се и да су Словени ту идеју, „*po zakonu semantičkog rezultata*“, пренели на „*trajanje života = trajanje snage*“ (Skok: *vijek*).

У језику којим управља антропоцентрична свест¹¹ то **věkь* је могло живети паралелно са *жив(о)и*, као спецификован репрезентант за 'живот људског бића' (исп. *родити* (*се*) : *окоити* (*се*) / *ошелити* (*се*) / *ојаити* (*се*) и сл.; о тој и сличним паралелама в. Радић 2010⁶), односно, репрезент за 'један аспект живота својствен само човеку'. На претпоставку да је **věkь* живело као репрезентант за једну специфично људску димензију живота (несвојствену другим живим створовима) ука-

спољним манифестацијама, на исти начин испољава код човека и свих осталих активних живих бића (исп. *жива вајра*, *живнути* 'опоравити се', *живо геише* 'немирно / хиперактивно дете', *чуши уживо* 'осјетити живо дијете у утроби' и сл., в. Исто). На то указује и конкретизовано руско *живоѡ* 'стомак', а посебно „*nežitak* '1. vrag, zao duh koji se smešta u glavi > bolest u glavi (ruska etnografija), gnojna upala uha [...]“ (М. Пелегриновић, према Исто), — реч која репрезентује оно што производи неко дејство али је невидљиво, нетелесно. Претпостављени комплекс (/појам) *живо* морао је, дакле, подразумевати све оно што је у старогрчком језику окупљао појам *ζῶον* — „*ono što živi, živ stvor, os. životinja*“ (Majnarić-Gorski: *ζῶον*).

¹⁰ Претпоставља се и могућа повезаност дела *-věkь* са значењем „*dijete, sin*“ (Skok: *čovjek*), за шта се упориште налази у изражајним средствима из балтичких језика. На тим се средствима заснива претпоставка да је овај „*sveslovenski kompozitum iz praslovenskog doba*“ примарно могао значити „*dijete klana, jednoga o čeljadi*“ (Исто: *čovjek*). Чини се, међутим, да та претпоставка мора бити спорна само и због тога што се за полазиште узимају две високо развијене менталне јединице (појмови 'племе' и 'дете'), и то у односу који претпоставља постојање релатива као најсложеније појмовне категорије (исп. „*dijete klana*“).

¹¹ Управљачка моћ антропоцентричне свести у српском језику се препознаје у томе што се 'човек' не подводи под *животиња*, односно, што у српском језику не постоји именички уобичајена реч која би обухватила човека и животињу (о том феномену в. Ивић 2006: 4–5).

зују како етимолошки налази, тако и неке до данас живе семантичке компоненте лексеме *век* у српским дијалектима. Наиме, весловенско *в(и)јек* се доводи у везу са „lat. *vinco, vici, viktum* ‘побједити’, stir. *fichim* ‘борим се’, stvnjem. *wīgan* ‘isto’ [...], arm. *vēg* ‘борба’“ (Skok: *vijek*), те се сматра да је ‘борба’ било и „prvobitno značenje stcslav. *věkъ*“ (Исто). То говори да се примарна вредност прасловенског **věkъ* могла и формулисати са ‘борба’, ‘борбеност’, ‘воља, вољна активност усмерена према неком циљу’, а тек секундарно са „*snaga, život*“. Вредношћу ‘борбеност, воља’ највероватније је мотивисано и учешће именице *век* у народној изреци *Док има века, диће и лека / Ко има века, има и лека*. Посебно занимљив је израз „*изићи из века* покр. ‘постати детињаст, изгубити моћ правилног расуђивања’“ (РСАНУ: *век*), који се, свакако, могао интерпретирати и са ‘изгубити моћ одлучивања, тј. моћ постављања и ваљаног одабирања циљева’.

По свему судећи, са **věkъ* је била репрезентована димензија људског живота која почива на обједињеном дејству телесних и духовних фактора, тј. оно што се данас препознаје као основ вољних људских активности. Наиме, ако је ‘воља – слободан избор’ а ‘избор — рационално опредељење и борба за одабране циљеве’, онда је то **věkъ* ‘воља, борбеност, снага, срчаност’ морало подразумевати димензију која је неутрална на разлику између оног што се репрезентује са *живош* (телесни аспект живота, в. фус. 8) и оног што се репрезентује са *дух* (*/гуша*, духовни аспект живота), тј. вредност тога **věkъ* је могла произилазити из места у структури **живош|дух-век*.

(δ) Мало је сагласности око етимологије дела **čel-* (или **čьl-*): најчешће се изводи из реконструисаног ие. корена **qel-* „племе“, који се препознаје и као корен изведенице *челбаг* < *čel-jadъ* (Skok: *čeljad, čovjek*, Фасмер: *человек*). Ако би се, међутим, у етимолошка истраживања више укључили разлози логичко-језичке, а не само уско језичке природе, словенска (српска) језичка средства би лако указала на то да првом делу ове свесловенске сложенице из прасловенског доба више одговара идеја која је у српском језику произвела именицу *чело*.¹² У том се случају указује реконструисани ие. корен **qel-*, са претпостављеном примарном идејом „*stršiti, biti u visini*“ (Skok: *čelo*). Идеја „*stršiti, biti u visini*“ би се могла интерпретирати и као ‘бити усправан (са челом „u visini“)¹³, што је, уз главну идеју коју носи јединица **věkъ*, могло произвести појам *čelo-věkъ* ^{што хода} усправно, ^{што стрши} (*/ расте*) у висину + има век ^(вољу, вољну активност).¹⁴

Дакле, поново се указује силогизам „првог“ облика сачињен од три одредбе: **ČELO-VĚKъ* || Ø ‘нѐ *čelo-věkъ* — *ŽIVO*, односно, (1) ‘живо ^{које стоји / хода} усправно + има век ^(вољу, вољну активност)’ || (2) ‘живо ^{које не стоји / не хода} усправно + нема век ^(вољу, вољну активност)’ — (3) *ŽIVO*. Чини се да је ово једини могући начин да се из области ‘живо’ издвоји ‘човек’,

¹² Реч-појам *чело* припада категорији релатива: *чело* је све оно што као део неке целине заузима највише, највидније или главно место (*чело сивола, на челу држава, њрочеље, зачеље* и сл.). Природа релатива описује се у *Kat.баз36-8b20* (о томе в. Радич 2007).

¹³ У прилог овом тумачењу иде и пар *чело* ‘део људског лица између обрва и косе’ и *челуси* ‘део главе (исп. „обе вилице са отвором“, РМС: *челуст*)’, при чему се ово *челуси* користи обично (или користило једино?) као репрезентант за ‘део животињске главе’, тј. део главе на којој је оно што одговара људском ‘чело’ и ‘уста’ сливено у јединствен облик. Дакле, *чело* и *усија* су спецификовани репрезентанти за делове људског лица, док већин животиња има *челуси*: немају ништа што би било паралела људском *чело*, док оном што је паралела људском *усија* (*усна*) одговарају репрезентанти *јудица, њушка, сурла, рило, киша, дрња / дрњица, кљун* итд.

¹⁴ Као што сложенице *коло-вођа, чешо-вођа, хоро-вођа, дело-вођа, књио-вођа* и сл. у другом делу имају ‘водити’ као заједничку идеју општијег класификационог карактера (^{‘особа која в о д и...’} исп. *кол-о-вођа* ^{‘особа која води коло’}), тако би се и старо **čelo-věkъ* (са идејама ‘усправно’ + ‘воља, вољно’) могло интерпретирати као ^{‘живо биће које вољно} (^{‘стоји’}) усправно’.

односно, да се установи разлика између људских и не-људских живих (самоактивних) јединки. То је, уједно, и најпрецизнији израз разлике између савремених речи-појмова *човек* и *животиња*: према одређеном *човек* 'људско биће' стоји неодређено *животиња*, које обухвата 'сва разноврсна (не-људска) бића која имају живот, али у животу не постављају циљеве (несвојствена им је планирање) и немају усправан положај (уздигнуто чело)¹⁵ при ходу'. Поред осталог, и сама структура именице *животиња* (коренска морфема *жив-* + апстрахујуће *-ош* + квантитативно *-ин-а* + „збирно“ *-ја*) указује на познији развој тога квантитативно-квалитативног појма, тј. на његов настанак у процесу дефинисања појмова из комплекса 'не-човек', и то по моделу формирања структура типа *обележено* | *необележено* — неутрално. Ово неутрално овде подразумева накнадни развој општијег, хијерархијски вишег појма (в. т. 2.1): нпр. *коњ* 'живо биће „ове“ врста' | *јас, мачка, миш...* 'она жива бића' — животиња.

3.4. Граматичка категорија рода: *женски род* | *мушки род* — *средњи род* (неутрум). Претходни примери (т. 3.2, 3.3) су показали да различит положај у језичко-логичкој структури подразумева различите начине развоја (гранања) делова полазне структуре, чему је аналогна појава да су граматичке (или и граматичко-семантичке) функције чланова исте граматичке категорије зависне од њиховог положаја у датој граматичкој структури. Кад су у питању чланови категорије зване именички род, тим се разликама лако да објаснити (1) неутрум као формално обележје назива младунаца; улога неутрума у безсубјектским реченицама (*Наоблачило се, Скуйило се јуно светиа*), неутрумске форме као прилози (*дрзо, лејо, јоре*), збирни бројеви (*јроје, четворо*), први делови сложеница (*средњо-вековни, робо-власник, земљо-радња*) и сл.; (2) м.р. као род са општеличном референцијом (*јоворник* 'лице које говори, без обзира на пол', *Београђани* 'жители Београда, без ограничења везаних за пол'; *Дошли су сестра и браћ* — м.р. као општелични, и сл.); (3) ж.р. као не-лични (*јоворница, јосланица, дојисница* — неживи ентитети) или као род који реферише само на особе женског пола — *Београђанке* ('жене из Београда'), *Та јосланица* ('„та“ жена посланик') је већ *јоворила, Нека устјану све јосланице* ('све жене посланице'), или сл.

Дакле, дистинкције типа *јосланик* : *јосланица, јоворник* : *јоворница, косац* : *косачица, дојисник* : *дојисница* и сл. (исп. *вођа* : *вођица*) на појмовном (општем) плану подразумевају разлику 'лице — не-лице', док тек на плану референције могу подразумевати и дистинкције типа *учиџељка* / *учиџељица* 'учитељева супруга' : *учиџељ* 'лице м. пола у улози *учиџељ*', односно, дистинкцију 'женско | мушко', независну од женско-мушких веза и односа (*учиџељица* | *учиџељ*).

3.5. *учиџељица* | *учиџељ* — *учиџељ*. По свему судећи, развој појмова у области 'људско' (или 'лице') карактерише нарочит начин структурирања, пре свега због тога што све новонастале структуре подразумевају учешће одређених (појмовно већ дефинисаних) архисема 'човек' или 'људи'. Поред структура типа ^{човек}*жена*|*човек-дејте* (исп. ^{кокошка}*јетјао*|*кокошка-јиле*) и ^{људи}*мушкарац*|*жена-човек* (исп. ^{говед}*во*|*кр**ава-јовече*), са три различите вербалне јединице, структуре нижег (уже спецификованог) ранга из категорије 'људско' (делом и из области 'живо') чешће се уобличавају тако што иста вербална јединица заузима место неутралног и место неодређеног члана (модел *деца* | *људи* — *људи, жена* | *човек* — *човек, девојка* | *жена*

¹⁵ Израз *ићи уздигнутој чела* у српском језику има смисао 'бити човечан', 'неговати општељудке вредности, не стидети се својих поступака'.

— жена), при чему се читаве структуре најчешће темеље на једној истокореној јединици (нпр. *учишљелица* | *учишљел* — *учишљел*, исп. *лабудулица*|*лабуд*–*лабуд*).

Полазећи од тога да *човек* (не и *људи*) увек подразумева 'идентитет јединке' (поред човека, идентитет се може везивати још само за поједине домаће животиње), логично је очекивати да у образовању оваквих структура важну улогу игра референција, тј. интерпретација знака у прагматичкој димензији семјозе. Вербална јединица на месту одређеног члана у оваквим структурама по правилу подразумева референцијално одређену вредност, што налаже да се род именице у говору мовира и доведе у корелацију са полом референтног лица: *професорица* '„ова“ жена професор' (исп. *йашиак* 'мушјак патке'). Супротно овим, „нормална“ (немовирана, формално-семантички необележена) јединица као јединица језика примарно подразумева (опште)појмовну (опште-персоналну, не-референцијалну) вредност, што одговара позицији неутралног члана структуре (исп. предикативну употребу типа *Она је добар радник*, *Он је добар радник*, *Моје дете је добар радник*). Кад се истом том јединицом означи одређено лице (одређена референција), та јединица се у говору аутоматски интерпретира као „родни“ ('полни') опозит мовираној говорној форми (*радница* | *радиник* 'овај мушкарац радник'). То говори и да елементи структура типа *радница*|*радиник*–*радиник* морају функционисати на најмање два различита логичка нивоа.

Много шта говори да на нивоу језичке свести живе само јединице типа *радиник*, *учишљел*, *илумац* (непримењена јединица са подразумеваном неодређено-персоналном вредношћу), које се као такве примењују у функцијама предикације (Ана Јелић је *професор*) и атрибуције (нпр. *професор* Ана Јелић, *професор* Петар Јелић, *професори* Ана и Петар Јелић), када се користе као својеврсни класификатори, односно, као изрази важне компоненете идентитета датих лица.

Персонални назив у оба случаја има функцију одређења као „штаства“ (семантичка функција), тј. функцију атрибутивности за коју је полни идентитет потпуно небитан. Пол као компонента идентитета (не и основ класификације) се на овом нивоу (персонално-одређени ниво) по правилу исказује властитим личним именом (*Ана* — ж. лично име, *Петар* — м. лично име), док се у не-властита имена уграђује само у случајевима када се сматра (/зна) да полна разлика утиче на начин обављања (/резултат) дате делатности. Само ће свест о томе да је квалитативна природа датих појавности (/професионални и сви други послови и улоге) зависна од пола агенса подразумевати потребу раздвојеног опојмљења (означавања) два подтипа („мушки“ и „женски“) делатника и на одређено-персоналном (нпр. *илумица* Ана Ј. | *илумац* Петар Ј. — *илумац*), а не само на референцијалном нивоу (*илумица* → *йошшарка* → ☹, *илумац* → ☺). Само ће се таква разлика одређеним језичко-граматичким средствима назначавати чак и у језику који не познаје граматички род.¹⁶

¹⁶ Разлику између именица типа *илумац* и *илумица*, на једној страни, и оних типа *йолицајац* (*й* *йолицајака*), на другој, добро илуструје реплика из једног савременог америчког филма (*Falling Down*, 1993). Тамо се, на име, грађанин обраћа жени полицајцу речима: *Why don't they call you guys... officer-esses? (...)* *You know, like actress? Like that? Something to signify ... you know* — уз показни гест којим назначавача облик женских груди. Њен одговор (*I guess they feel that a police officer is a police officer... not a ...you know*), уз показивање на своје груди, и читава ова ситуација се највероватније могу препознати као друштвена реакција на оновремене покушаје феминизације енглеског језика (в. Кристал 1995: 46–47), од чега се тамо већ тада (1993) одустало (исп. Исто). Одговор полицајца је једноставном људском логиком показао да је податак о полу у појмовима типа *йолицајац* потпуно небитан, те да је инсистирање на томе податку комуникацијски неумесно.

Од ова два појмовна нивоа употребе не-властитих персоналних назива битно се разликује трећи — чисто референцијални, не-појмовни ниво примене речи. Наиме, кад не-властити персонални назив као самостална јединица бива директно усмерен на персону као „ово“ бивство (*йошиџарка* → ☉, *йошиџар* → ☺), тј. кад има чисто референцијалну функцију или се примењује у функцији ословљавања (*йошиџарка* → ☉, *йошиџару* → ☺), у српском језику почиње да делује граматички механизам моције рода, што подразумева појаву да се род именице мења и усаглашава са полом референтног лица: кад се, нпр., као референтно лице појављује *йрофесор Ана Јелић*, на њу се у неформалним ситуацијама реферише са *она* / *Ана* / *йрофесорка*. У неком смислу, заједничка именица се у таквим приликама примењује као властито име, што у српском језику захтева *ad hoc* изналагање по роду мовираних (промењених) форми „нормалних“ персоналних именица. Само у таквим ситуацијама, када референција (дејство изванјезичких фактора, укључујући и колоквијално-граматичке) превагне над језиком утврђеним формама и значењима, у српском језику постаје „дозвољено“ стварање окационалних форми типа *водичка* / *водийџелка* / *водичица* / *водичкиња* „ова“ жена туристички водич. Поред оваквих *ad hoc* створених форми (или *ad hoc* позајмљених, исп. *водийџелка*), у таквим ситуацијама се употребљавају и „женске“ форме које у језику (/језичкој свести) имају какво спецификовано персонално (*минисџарка* ‘министрова супруга’: *минисџар*) или не-персонално значење (*косачица* ‘направа за кошење’: *косац*: *косийџи*; *дойисница* ‘отворена поштанска пошиљка’: *дойис*: *дойисник* (: *онај који шаље дойисе* ‘извештава’, а не *онај који се дойисује*); *йоворница* ‘место на којем стоји говорник’: *йоворийџи*: *йоворник*, и сл.).

Ако су ови увиди истинити, онда мора бити неспорно да савремено инсистирање на доследној феминизацији персоналних назива (што по аутоматизму повлачи доследно учитавање семе ‘мушко’ у „нормалне“, тј. нефеминизираних именичке форме) води ка губљењу неодређено-персоналних вредности оваквих именица, а тиме и ка губљењу трочланих структура и појмовног мишљења.

Тројство као унапред задат модел организације језика

Резиме: У првом делу рада се проблематизују две важне поставке Сосировог структурализма: (1) да структура подразумева владавину негативних вредности и (2) да језиком владају бинарни опозити, тј. да двојства (спојеви два негативна ентитета) чине основ организације језика. Овоме се супротстављају учења (/истраживања) која налазе да сама двојства не могу бити основ сазнања и језика, те да примат у организацији свега у универзуму, укључујући и организацију људског језика (и свести) имају тројне структуре (Аристотел, Ч. С. Перс, Виго Брендал, Трубецки, уз многе савремене истраживаче у области природних и друштвених наука).

Следећи Аристотелове анализе из Аналитика, издвајамо три облика тројних структура које у своме саставу имају по два на неједнак начин супротстављена члана и по један члан који је неутралан на њихову међусобну разлику: *одређено* | *неодређено* — неутрално, *йозиџивно* | *нейџивно* — неутрално и *обележено* | *необележено* — неутрално. Ти се облици структура потом илуструју примерима из српског језика. За примере се узима граматичка структура *женски род* | *мушки род* — средњи род (/неутрум) и језичко-логичке структуре *ко* | *шџа* — који, *човек* | *живоџиња* — живо и *учийџица* | *учийџел* — учитељ. Структура *човек* | *живоџиња* — живо се анализира и уз ослонац на етимолошке налазе.

Кључне речи: структура, структурни, двојства / бинарна опозиција, тројства, противуречни опозити, неутралност, типови и примери трочланих структура.

Литература

- Anal.*: Aristotel, *Analitika I–II, Kategorije, O izrazu* (превод, коментари и напомене Благојевић У. Слободан), Paideia, Beograd (125–457).
- Белић 1959: Александар Белић, *O језичкој њприроди и језичком развиику*, књ. II, у: Изабрана дела Александра Белића, том I, Beograd 1998, 423–582.
- Vitgenštajn 1969: Ludvig Vitgenštajn, *Filosofska istraživanja*, Nolit, Beograd.
- Dikro, Todorov 1987: Osvald Dikro, Cvetan Todorov, *Enciklopedijski rečnik nauke o jeziku I*, Prosveta, Beograd 1987.
- Ивић 2006: Милка Ивић, „О теорији антропоцентризма и српским језичким датостима“, *Јужнословенски филолоџ LXII*, Beograd, 1–6.
- Kaler 1980: Žonatan Keler, *Sosir — osnivač moderne lingvistike*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Kat.*: Aristotel. *Kategorije*, в. *Anal.* (5–74).
- Kljakić 1996: Ljubomir Kljakić, „Samosvest Univerzuma: argument za jednu kosmologiju svesti“, *SVEST: naučni izazov 21. veka (Zbornik radova sa ECPD seminara*, ed. Lj. Rakić, D. Raković, Đ. Koruga), Beograd, 47–56.
- Кристал 1995: Devid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd.
- Majnarić, Gorski 1976: Niko Majnarić, Oton Gorski, *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Martine 1973: Andre Martine, *Jezik i funkcija*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Met./1988/*: Aristotel, *Matafizika* (предговор Анте Пажанин, превод Томислав Ладан), Globus, Zagreb.
- Met./2007/*: Aristotel, *Matafizika* (превод, коментари и напомене Благојевић У. Слободан), Paideia, Beograd.
- Pers 1993: Čarls Sanders Pers, *Izabrani spisi, O pragmatizmu i pragmaticizmu*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Радић 2007: Ј. Радић, „Аристотелово учење о појму, речи и категоријама“, *Зборник Мајишце српске за филологију и лингвистику L*, Нови Сад, 715–731.
- Радић 2010^а: Ј. Радић, „Који, неки... овај... — придевске или именичке заменице?“, *Српски језик XV*, Beograd, 609–627.
- Радић 2010^б: Ј. Радић, „Персонификација и антропоцентризам (онтогенетски приступ)“, *Савремена књижевност за децу у науци и настави*, Поседна издања, Педагошки факултет у Јагодини, 81–91.
- Радић 2011: Ј. Радић, „Заменице *иџа* и *иџо* у ‘Грамагици црногорскога језика’ и у језику Црногораца“ (примери: *Писма П. П. Њероша* и *Лелејска Гора М. Лалића*), *Окџоих* 1–2, Подгорица, 97–107.
- Радић 2012: Ј. Радић, „Заменице — структурна основа и непосредно указивање на ентитете“, *Научни састџанак славистиа у Вукове дане, 41/1*, Beograd, 383–394.
- Rakočević 1996: Miloje M. Rakočević, „Univerzalna svest i univerzalni kod“, *SVEST: naučni izazov 21. veka* (ed. D. Raković, Đ. Koruga), Beograd, ECPD, 215–235.
- РСАНУ: *Речник српкохрватској књижевној и народној језика*, Институт за српски (/српско-хрватски) језик — САНУ, Beograd, 1–16.
- Скок /1972–1973/: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb.
- Sosir 1977: Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd.
- Sosir 2004: Ferdinand de Sosir, *Spisi iz opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Тодоровић 2005: И. Тодоровић, *Митска истина Срба*, Звоник, Beograd.
- Фасмер Макс. *Этмологический словарь русского языка*, том IV, Москва 1987.
- Харалампиев, Иван, „Грамагичните средства за означаване на лице в историята на българския език“, *Българстични проучавания, 2*, Издателство ПИК, В. Търново, 149–159.
- Хумболт 1988: Vilhelm Humbolt, *Uvod u delo o kavi jeziku (i drugi ogleđi)*, Književna zajednica Novog Sada — Dnevnik, Novi Sad.
- Шијаковић 2011: Богољуб Шијаковић, *Оплегане у конџекстиу*, Службени гласник, Beograd.